

جغرافیای جمهوری آذربایجان

دکتر بهرام امیراحمدیان

چکیده:

آذربایجان با ۵ کشور هم مرز است. طول مرزهای آن ۲۴۸۹ کیلومتر است. این جمهوری در شمال با روسیه (جمهوری خود مختار داغستان) شمال شرقی با گرجستان، در غرب با ارمنستان و در جنوب با جمهوری اسلامی ایران و در جنوب غربی (در قلمرو جمهوری خودمختار نخجوان) با ترکیه هم مرز بوده و در شرق به دریای خزر محدود می شود. مرزهای آذربایجان در شمال از بستر رود «سامور» آغاز و از طریق رشته کوه «صدور» و «بازاردوزو» سپس خط الرأس رشته کوه «باش» به طرف غرب کشیده شده است

■ جغرافیای جمهوری آذربایجان

جمهوری آذربایجان در شرق دریای خزر در همسایگی شمال غربی ایران واقع شده است. قلمرو این جمهوری قسمت جنوب شرقی کوههای قفقاز بزرگ، قسمت‌های بزرگی از کوههای قفقاز کوچک، جلگه کر- ارس (واقع در بین دو رشته مزبور) و نیز قسمت‌هایی از کوههای تالش را در جنوب، در بر می گیرد. مساحت آن ۸۶ هزار کیلومتر مربع است.

در ۲۸ ماه می سال ۱۹۱۸، پس از فروپاشی امپراطوری روسیه تزاری، در قلمرو آذربایجان «جمهوری دمکراتیک آذربایجان» تاسیس شد. مساحت این جمهوری در آن تاریخ ۱۱۴ هزار کیلومتر مربع و طول مرزهای آن بیش از ۳۵۱۴ کیلومتر بود.

در سال ۱۹۲۰ لشکر یازدهم روسیه شوروی اراضی جمهوری آذربایجان را اشغال و در آن حکومت شوروی تاسیس کرد. در سال ۱۹۲۴ ولایات «گویچه» و «زنگه زور» از ولایات قدیم آذربایجان منتزع و به ارمنستان الحاق شد که در نتیجه ارمنستان در جنوب با ایران هم مرز شد. در همین سال، در قسمت کوهستانی ولایت کهن قره باغ که بیشتر ساکنان آن را ارمنه تشکیل می دادند، استانی خود مختار به نام «قره باغ کوهستانی» [به زبان روسی «ناگورنو قره باغ»] تاسیس شد در دوران حکومت شوروی، حدود ۲۸ هزار کیلومتر مربع از قلمرو آذربایجان منتزع و به جمهوریهای پیرامون واگذار شد (از جمله ولایت دربند که به داغستان منضم شد). در ۱۸ نوامبر سال ۱۹۹۱ پس از ۷۱ سال، مجدداً در آذربایجان حکومت جمهوری مستقل به وجود آمده و به عضویت سازمان ملل متحد درآمد.

■ مختصات جغرافیایی

آذربایجان در ۳۸ درجه و ۲۵ دقیقه تا ۴۱ درجه و ۵۵ دقیقه عرض شمالی و ۴۴ درجه و ۵۰ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۵۱ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ واقع شده است. طول آن از شرق به غرب برابر ۵۰۰ کیلومتر و عرض آن از جنوب تا شمال ۴۰۰ کیلومتر است. از نظر اداری آذربایجان به ۶۵ ناحیه

(رایون) تقسیم می شود. دارای ۶۶ شهر، ۱۲۳ شهرک و تعدادی روستاست. در ترکیب جمهوری آذربایجان، «جمهوری خود مختار نخجوان» قرار دارد که توسط قلمرو ارمنستان از خاک اصلی آذربایجان جدا شده است.

■ مرزهای آذربایجان

آذربایجان با ۵ کشور هم مرز است. طول مرزهای آن ۲۴۸۹ کیلومتر است. این جمهوری در شمال با روسیه (جمهوری خود مختار داغستان) شمال شرقی با گرجستان، در غرب با ارمنستان و در جنوب با جمهوری اسلامی ایران و در جنوب غربی (در قلمرو جمهوری خودمختار نخجوان) با ترکیه هم مرز بوده و در شرق به دریای خزر محدود می شود. مرزهای آذربایجان در شمال از بستر رود «سامور» آغاز ورشته کوه «صدور» و «بازار دوزو» سپس خط الرأس رشته کوه «باش» به طرف غرب کشیده شده است.

طول مرز آن با روسیه ۲۸۹ کیلومتر و با گرجستان ۳۴۰ کیلومتر است. خط الرأس کوههای «مورقوز»، «شاه داغ» و «گویچه شرقی» مرز بین آذربایجان و ارمنستان را در غرب جمهوری تشکیل می دهد. علاوه بر این اراضی ارمنستان، جمهوری خود مختار نخجوان را که جزئی از خاک آذربایجان است، از آذربایجان جدا می کند. مرز بین نخجوان با ارمنستان رارشته کوههای «دره له یز» و «زنگه زور» تشکیل می دهد. طول مرزهای آذربایجان و ارمنستان ۷۶۶ کیلومتر است. مرزهای آذربایجان در جنوب با ایرن، مرزهای طبیعی است که شامل رودارس، کوههای طالش، رودهای «بلغار چای» و «آستارا چای» است. طول مرزهای آذربایجان با ایران ۶۱۸ کیلومتر است. آذربایجان با ترکیه ۱۱ کیلومتر مرز مشترک دارد که نقش اقتصادی - سیاسی و استراتژیک دارد.

آذربایجان از شرق، به دریای خزر محدود می شود. طول خط ساحلی آذربایجان در دریای خزر که از رود «سامور» در شمال تا رود «آستاراچای» در جنوب کشیده شده، ۸۲۵ کیلومتر است. جزایر «پیراللهی»، «بویوکزیره» و «خیردازیره»، «قاراسو»، «سنگی مغان»، «چیلو» و چند جزیره کوچک در دریای خزر، در حاکمیت دولت آذربایجان قرار دارد؛ در سالهای اخیر، با افزایش سطح آب دریای خزر، شبه جزایر «ساری» و «کوردیلی» به جزیره تبدیل شده اند.

پایتخت آذربایجان بندر «باکو» است که در ساحل دریای خزر و در شبه جزیره «آبشرون» و در خلیج باکو قرار دارد که یکی از خلیج های طبیعی خزر است. باکو یکی از بزرگترین و مهمترین بنادر بین المللی واقع در دریای خزر است. از این بندر امکان حمل و نقل آبی با آبهای اقیانوس اطلس و اقیانوس منجمد شمالی وجود دارد.

■ پستی ها و بلندیها

پستیها و بلندیهای آذربایجان بسیار متنوع بوده و از کوههای سر به فلک کشیده قله پوشیده از برف و یخچال قفقاز شمالی تا چاله های بین کوهی، دشتهای پهناور و جلگه ها، تشکیل می شود. در آذربایجان دو نوع پستی و بلندی مهم و بسیار بارز وجود دارد: دشتهای و کوهها.

حدود ۶۰ درصد از کل مساحت جمهوری آذربایجان را اراضی کوهستانی تشکیل می دهد. از واحدهای ژئومورفولژیک مهم آذربایجان می توان از «قفقاز بزرگ»، «قفقاز کوچک»،

«کوههای طالش» و «جلگه» (کر- ارس) را نام برد که شمال، غرب و جنوب شرقی قلمرو آذربایجان را در برمی گیرد. متوسط بلندی اراضی آذربایجان ۶۵۷ متر است. در حالیکه در جلگه های اطراف خزر، به طور متوسط ۲۸ متر پایین تر از سطح اقیانوس قرار دارند (در حال حاضر ۲۶ متر). قله «بازاردوز» بلندترین نقطه آذربایجان است که حدود ۴۴۶۶ متر ارتفاع دارد. حدود ۷۳ درصد از کل اراضی آذربایجان دارای ارتفاع تا ۱۰۰۰ متری و ۲۷ درصد دارای ارتفاعی بیش از ۱۰۰۰ متر است.

اراضی هموار آذربایجان، سطح وسیعی از آن را می پوشاند. جلگه های آذربایجان، یعنی اراضی کمتر از ۲۰۰ متر، حدود ۴۲ درصد کل مساحت آن را در برمی گیرد که از آن جمله، جلگه های پایین تر از سطح دریای آزاد، ۱۸ درصد کل مساحت آذربایجان را به خود اختصاص می دهد.

از ارتفاع کوههای آذربایجان از شمال غرب به سوی جنوب شرقی، کاسته می شود. این مسأله به سبب رژیم کوهزایی است که از فعالیت آن به تدریج از غرب به شرق و در همان جهت، کاسته می شود. از شبه جزیره تامان (دریای آزوف) تا شبه جزیره آبشوران (دریای خزر) رشته کوههای قفقاز بزرگ به طول ۱۲۵۰ کیلومتر و در جهت شمال غربی، جنوب شرقی کشیده شده است. قسمتهای جنوب شرقی این رشته کوه در قلمرو جمهوری آذربایجان قرار دارد. این قسمت از قله «تینوف-روسسو» آغاز و به فلات مسطح و کوهها و تپه های کم ارتفاع زیر دریا، تا ساحل ترکمنستان کشیده شده و دریای خزر را به دو قسمت تقسیم می کند. در کوههای قفقاز بزرگ، رشته کوه «قفقاز اصلی» جای اساسی را به خود اختصاص می دهد.

در همین رشته کوه، قسمتی که تا قله باباداغ (۳۶۲۹) قرار دارد، با بریدگیهای عمیق، دامنه های پرشیب و دره های عمیقی که از یخچالهای قدیمی به وجود آمده، مشخص و متمایز می شود. از «باباداغ» به سوی شرق، از ارتفاع این رشته کوه به تدریج کاسته شده و دامنه ها هموارتر و کم شیب تر می شود. به موازات آب پخشان رشته کوههای قفقاز بزرگ، تعدادی رشته کوه دیگر کشیده شده است. مهمترین این رشته کوهها در شمال، رشته کوه «جانبی»، در جنوب «قوداغ» و «نیال داغ» نام دارند. بلندترین قله رشته کوه «جانبی»، «شاه داغ» است که بلندی آن ۲۴۳ متر است.

در دامنه های شمال شرقی قفقاز بزرگ، دشتهای مایلی «قوسار» جلگه «سامور-دوه چی» و در جنوب شرق نیز کوههای کم ارتفاع «قبوستان» قرار دارند که به شدت تکه تکه شده اند در امتداد دامنه های جنوبی قفقاز بزرگ، چاله های بین کوهی «آلازان-ایری چای» کشیده شده که بلندی آن بین ۲۰۰ تا ۷۰۰ متر است. این چاله را پیشکوههای «جیران چول-آجی نوهور» به ارتفاع ۱۰۰ تا ۶۰۰ متر، از جلگه کر-ارس، جدا می کند.

کوههای قفقاز کوچک، نسبت به کوههای قفقاز بزرگ، کمتر تکه تکه شده است. در اینجا آب پخشان ها و یالها هموارتر است. از مهمترین واحدهای ژئومرفولوژی قفقاز کوچک در اراضی آذربایجان رشته کوههای «شاه داغ»، «مورو داغ»، «گویچه» (سوان شرقی)، «قره باغ» و فلات آتش فشانی قره باغ است. رشته کوه شاه داغ که بین مرزهای آذربایجان و ارمنستان کشیده شده است، آب پخشان بین حوضه کر و دریاچه گویچه (سوان) را تشکیل می دهد. از شاه داغ به سوی شرق، رشته کوه مورو داغ کشیده شده که بلندترین قله آن «گاومیش داغ» است که بلندی آن به ۳۷۷۴ متر می رسد. دامنه های شاه داغ و مورو داغ، کوتاه، مرتفع و صخره ای است؛ یالهای آن مایلی و هموار است. قسمتهای شمال و شمال غربی آن اراضی هموار و شیبدار «گنجه-قازاخ» را تشکیل می دهد.

بلندی این ارتفاعات در کوه «بویوک کیرس» به ۲۷۲۵ متر می رسد. در غرب این رشته کوهها، فلات شیب دار و آتش فشانی قره باغ جای دارد که بین ۲ تا ۳ هزار متر ارتفاع دارد. گدازه های آتش فشانی دوران چهارم، سطح فلات را پوشانده و مخروطهای آتش فشانهای خاموش نیز بلندیهایی را به وجود آورده اند. بزرگترین کوههای آتش فشانی آن «ایشیقلی» و «قزل بوغاز» است.

بلندیهای جمهوری خودمختار نخجوان مرکب تر است. رشته کوههای «دره له یز» و «زننگه زور» به شکل قوسی، در مرز بین نخجوان و ارمنستان کشیده شده است. از این رشته کوهها، در جهت جنوب و جنوب غربی، چند رشته فرعی منشعب می شود که بلندترین قله آن «قاپیچیق» به بلندی ۳۹۰۴ متر و «کوکوداغ» به بلندی ۳۱۲۰ متر است. گردنه «بیچنک» نیز در این جا قرار دارد که در بلندی ۲۳۴۶ متری واقع شده است. کوههای تالش در ناحیه جنوب شرقی جمهوری آذربایجان قرار دارد. این رشته کوه که در جهت شرقی کشیده شده است، شامل رشته کوههای «تالش»، «پشت سر» و «بورووار» است که بلندترین نقطه آن «گومورگوی» با ۲۴۷۷ متر ارتفاع و «قیزیوردو» با ارتفاع ۲۴۳۳ متر است. در دامنه رشته کوه تالش، جلگه «لنگران» واقع شده که در طول ساحل دریای خزر کشیده شده است.

جلگه کر-ارس در بین رشته کوههای قفقاز بزرگ و قفقاز کوچک قرار دارد و قسمتهای زیادی از «چاله کر» را دربر گرفته و از غرب به سوی شرق، به تدریج پهن تر می شود و تا ساحل خزر امتداد می

یابد، به این دشت «آران مرکزی» یا «آران» می گویند. حدود ۴۰ درصد مساحت این جلگه در ارتفاع کمتر از سطح دریاهای آزاد قرار دارند.

جلگه کر - ارس به چند دشت تقسیم می شود. در امتداد ساحل راست رودخانه کر ، دشت «گنجه - قازاخ»، «قاراباغ»، «میل» و در ساحل چپ، «شیروان»، «شیروان جنوب شرقی» و در ساحل راست ، رودخانه های ارس و کر ، «دشت مغان» و در بین رودخانه کر و شاخه ای از آن به نام «آغوشا» دشت «سالیان» کشیده شده است.

■ منابع طبیعی

برجستگیهای قفقاز بزرگ و قفقاز کوچک، اقلیم خشک قبوستان ، جیران چول و بی آبی این مناطق شرایط سختی را برای سکونت فراهم آورده اند . مناطق دارای ارتفاع بیش از ۲۰۰۰ متری حدود ۷/۵ درصد از کل مساحت جمهوری را به خود اختصاص می دهد . در این ارتفاعات ، در سال ۱۹۸۹ فقط ۲۰ نقطه مسکونی وجود داشته که در آنها جمعاً ۹ هزار نفر (کمی بیش از ۱/۰ درصد کل جمعیت جمهوری) زندگی می کردند .

■ منابع معدنی

در بین منابع معدنی جمهوری ، نفت و گاز دارای نقش تعیین کننده ای هستند. در حدود ۷۰ درصد از کل مساحت جمهوری دارای منابع نفت و گاز است. در حال حاضر در بیش از ۷۰ حوضه ، نفت و گاز استخراج می شود. از بین این حوضه ها ، ۵۰ حوضه در خشکی و بقیه در دریا قرار دارند. استخراج صنعتی نفت برای اولین بار در سال ۱۸۷۱ آغاز شد . از ذخایر نفت جمهوری ۱۲۲۵ ' ۱۲۱۵ <"type="#_x0000_t75" > و گاز <"type="#_x0000_t75" > استفاده می شود. استخراج متمادی نفت از منابع قدیمی سبب آلودگی شبه جزیره آبخوران و دریای خزر شده است.

ذخایر نفت جمهوری به طبقات زیر تقسیم می شود :

۱- منابعی که تا عمق ۳۰۰۰ متری قرار دارند، ۲۶ درصد .

۲- منابعی که در عمق ۵۰۰۰ - ۳۰۰۰ متری واقع شده اند، ۵۳ درصد .

۳- منابعی که در عمق ۷۰۰۰ - ۵۰۰۰ متری قرار دارند، ۲۱ درصد .

اغلب منابع نفت جمهوری در دریای خزر قرار دارد . بادر نظر گرفتن ذخایر موجود، آبشرون ، مغان و شیروان با یکدیگر کاملاً متفاوتند . شرایط استقرار منابع گاز طبیعی آذربایجان و عمق این منابع ، برخلاف منابع نفت است . کمتر از ۱۰ درصد ذخایر گاز طبیعی آذربایجان در اعماق تا ۳۰۰۰ متری است

حدود ۴۰ درصد از ذخایر گاز نیز در اعماق بین ۳۰۰۰-۵۰۰۰ متری قرار داشته و بیش از نیمی از آن در اعماق بین ۷۰۰۰ - ۵۰۰۰ متری زمین قرار دارد.

استخراج و بهره برداری از ذخایر نفت و گاز اعماق زیاد، به ویژه ذخایر موجود در دریای خزر نیازمند تکنولوژی پیرفته و پیچیده و تخصصهای بالا دارد. براساس مفاد با کنسرسیوم خارجی، شرکتهای معروف آمریکایی و انگلیسی در این زمینه آذربایجان را در بهره برداری از این منابع یاری خواهند رساند.

در قلمرو آذربایجان ذخایر بسیار غنی سنگ فلز و مواد اولیه ذوب فلزات وجود دارد. از سال ۱۹۶۴، ذخایر آلومینیوم «زی لیک» که مواد اولیه کارخانه آلومینیوم سازی گنجه را تامین میکند، بعد از منابع آلومینیوم چین، مقام دوم جهان را به خود اختصاص میدهد. ذخایر پلی متال در جمهوری بسیار زیاد است. ناحیه پلی متال «زاقاتالا - بالاکن» دارای ذخایر بسیار ارزشمند بوده و آینده درخشانی در پیش رو دارد. معادن پلی متال «گوموشلو» در جمهوری خودمختار نخجوان و معادن مولیبدن «پاراقچای» و «قاییق» شناخته شده و مورد بهره برداری قرار می گیرد.

از سالهای ۱۹۵۰ تاکنون، مجتمع ذوب آهن «روستا وی» [در گرجستان] با کنسانتره آهن معادن «داش کسن» تامین می شود. این معدن یکی از بزرگترین معادن فلز آهن در قفقاز است. در دوره های گذشته در اینجا دوره قوشقارچای را با حدود ۳۰ میلیون تن ضایعات فلزی انباشته اند که سبب آلودگی بسیار زیاد محیط شده است.

قلمرو آذربایجان ذخایر زیادی از معادن غیر فلزات دارد. در بین این منابع میتوان از ذخایر مربوط به گل بتونیت «داش صلاحلی» در ناحیه قازاخ، ذخایر سنگ آهک در ناحیه تاووز، ذخایر گچ «آقچاکند» در ناحیه گرانبوی، ذخایر بیش از یک میلیارد تنی سنگ نمک «بهرم»، مواد و سنگهای رنگ رنگ ساختمانی و ذخایر زیرزمینی آبهای یددار - برم دار در «نفت چالا - خیللی»، «بویوک شور» و «شیروان»، نام برد که بسیار قابل توجهند.

در بین ذخایر طبیعی بسیار ارزشمند جمهوری، آبهای معدنی شفافبخش، از اهمیت بسیاری برخوردار است. منابع آبهای معدنی «ایستی سو» در ناحیه کلبجر، «سیراب»، «باداملی» و «وایخیر» در جمهوری خودمختار نخجوان و «قالا آلتی» در ناحیه «سینه زن» شهرت منطقه ای و فرمانطقه ای دارند در جمهوری آذربایجان چشمه های آب گرم متعددی وجود دارد.

■ اقلیم آذربایجان

ویژگیهای اقلیمی نواحی مختلف آذربایجان با یکدیگر متفاوتند. دشتهای، نواحی پایکوهی، مناطق کم ارتفاع و نیمه کوهستانی و قله کوههای بلند، بیشتر شاخصهای اقلیمی با هم تفاوت دارند. فقط به جهت

وجود مشابهت های ویژگیهای اقلیمی، نواحی اقلیمی تعیین میشود و به سخنی دیگر، تیپهای اقلیمی طبقه بندی میشود.

آشیلینسکی در قلمرو جمهوری آذربایجان از اقلیم نیمه بیابانی و بیابانی خشک تا اقلیم توندرای کوهستانی، ۸ تیپ اقلیمی کاملاً مجزا و قابل تشخیص با یکدیگر را شناسایی کرده است. بین تیپهای اقلیمی و بلندی زمین رابطه ای معین وجود دارد. بطوری که از زمینهای هموار دامنه کوهها به طرف کوههای، با افزایش ارتفاع، تیپهای اقلیمی تغییر میکنند.

تیپهای اصلی اقلیمی آذربایجان و ویژگیهای آنها به شرح زیر است:

۱. اقلیم نیمه بیابانی و بیابانی خشک: این اقلیم بیش از ۵۰ درصد قلمرو جمهوری را در بر میگیرد. این اقلیم در جلگه کر - ارس، دشتهای اطراف ارس و جلگه سامور، دوه چی را شامل میشود این قلمرو تحت تاثیر طبیعت خشک نیمه بیابانی و بیابانی خشک است.

در جلگه کر - ارس زمستان ملایم، تابسان خشک و گرم با اقلیمی نیمه بیابانی و بیابانی خشک گسترش یافته است. این تیپ اقلیمی دارای ویژگی رطوبت کم و دوره تابستان خشک است. دمای هوا در ماههای تابستان بین ۴۰ - ۳۵ درجه سانتی گراد است. حداکثر مطلق درجه حرارت به ۴۴-۴۱ درجه سانتی گراد می رسد. به علت بارندگی اندک، اراضی کشاورزی نیاز به آبیاری دارند. به اقلیم جلگه کر - ارس اقلیم جنب مدای خشک نیز گفته میشود. این شرایط اقلیمی برای کشت پنبه انگور، میوه، سبزی و گیاهان جنب مداری خشک بسیار مناسب است.

در دشتهای اطراف ارس در جمهوری خودمختار نخجوان اقلیم نیمه بیابانی گرم و بیابانی خشک با زمستانهای سرد و تابستانهای خشک وجود دارد مقدار بارندگی سالانه در اکثر نقاط کمتر از ۳۰۰ میلی متر است. این اقلیم با آب و هوای قاره ای شدید، متفاوت است. حداقل مطلق درجه حرارت ۳۲ - درجه و حداکثر مطلق آن ۴۴ درجه سانتی گراد است. به علت عدم وجود رطوبت هوا، تمام اراضی کشاورزی نیاز به آبیاری دارند.

۲. اقلیم معتدل - گرم: این اقلیم وانواع فرعی آن، حدود ۳۰ درصد از قلمرو جمهوری آذربایجان را در بر میگیرد. این اقلیم رشته کوههای قفقاز بزرگ و قفقاز کوچک، کوههای تالش و نواحی کوهستانی متوسط و کم ارتفاع نخجوان را در بر میگیرد. این اقلیم دارای زمستانهای ملایم و تابستانهای معتدل - گرم بوده و رطوبت آن به مقدار مناسب است. در قلمرو آذربایجان در نقاط مختلف کوهستانی، انواع فرعی اقلیم معتدل گرم گسترده شده است.

اقلیم معتدل گرم با زمستانهای خشک در تمام کوهپایه های قفقاز کوچک، نواحی کوهستانی کم ارتفاع، وادی «آلازان - آیری چای»، پیشکوههای «آجی نهور» و قسمتهای جنوب شرقی قفقاز بزرگ

پرانده شده است. در این قلمرو، متوسط درجه حرارت در ژوئن بیش از ۲۲ درجه سانتی گراد است. بارندگی در اواخر بهار و پاییز صورت میگیرد.

اقلیم معتدل گرم با تابستانهای خشک در جلگه لنکران، انتهای جنوب شرقی قفقاز کوچک و جنوب شرقی قفقاز بزرگ گسترده شده است. در این نواحی متوسط درجه حرارت در گرمترین ماه سال به ۲۷ درجه سانتی گراد می رسد. بارندگی ها در تابستان و پاییز صورت میگیرد. ولی در جلگه لنکران دوره بارندگی در فصل پاییز مشاهده میشود.

اقلیم معتدل گرم با پراکندگی یکنواخت کوههای تالش، نواحی کوهپایه ای و کوهستانی کم ارتفاع دامنه های جنوبی و شمال شرقی قفقاز بزرگ را در بر میگیرد. در این قلمرو زمستانها ملایم و تابستانها معتدل گرم بوده و بارندگیهای فراوان در طول سال می بارد. این نوع اقلیم برای پرورش درختان مرکبات و کشت میوه ها و سبزیهای جالیزی بسیار مناسب است.

۳. تپه های متفاوت اقلیم سرد: این نوع اقلیمها حدود ۲۰ درصد از قلمرو آذربایجان را در بر میگیرد. قلمرو این اقلیم کوههای قفقاز بزرگ و کوچک و نیز نوای کوهستانی متوسط و در پاره ای موارد کوهستانی مرتفع نخجوان را شامل میشود.

اقلیم سرد با تابستانهای خشک، از نواحی کوهستانی کم ارتفاع جمهوری خودمختار نخجوان آغاز و تا کوههای بلند (به استثنای آب پخشان اطراف کوه قایچیق)، قلمرو گسترده ای را در بر میگیرد. این قلمرو در ارتباط با توزیع دما به نواحی کوهستانی کم ارتفاع، متوسط و مرتفع تقسیم میشود.

اقلیم سرد با زمستانهای خشک در دامنه های شمال شرقی قفقاز بزرگ، رشته کوه جانبی و نیز نواحی کوهستانی متوسط و مرتفع قفقاز کوچک را شامل میشود. بارندگی در رشته کوه قره باغ و فلات آتش فشانی آن در بهار، اوایل تابستان و پاییز صورت میگیرد. متوسط درجه حرارت در نواحی کوهستانی متوسط به ۲۰-۱۵ و در نواحی کوهستانی مرتفع به ۱۵-۱۰ درجه سانتی گراد می رسد.

اقلیم سرد با پراکندگی یکنواخت و فراوان در تمام فصول سال را میتوان فقط در دامنه های جنوبی قفقاز بزرگ در ارتفاع ۲۷۰۰ - ۱۵۰۰ متری مشاهده کرد. این اقلیم دارای تابستانهای خنک و زمستانهای سرد است. اغلب بارندگیها در بهار و پاییز صورت میگیرد.

۴. اقلیم کوهستانی توندرا: این اقلیم ارتفاعات بیش از ۲۷۰۰ متری کوههای قفقاز بزرگ و کوچک را در بر میگیرد. در این نوع اقلیم زمستان و تابستان اصولاً خشک بوده و اغلب بارندگیها به صورت برف است. متوسط درجه حرارت در گرمترین ماه سال بین ۰ تا ۱۰ درجه سانتی گراد است.

■ منابع آبی:

در دوره معاصر، منابع آب یکی از عوامل مهم گسترش و استقرار منابع تولید است. منابع آبی شامل رودها، دریاچه‌ها، آبهای زیرزمینی و همچنین آب دریاهاست که در بخشهای مختلف اقتصادی از جمله کشاورزی، دامداری، صنعت، حمل و نقل و ... از آن استفاده میشود.

در زمانهای گذشته در جمهوری آذربایجان سالانه بین ۱۲ تا ۱۳ میلیارد متر مکعب آب استفاده می‌شد که حدود بیش از سه چهارم آب صرف آبیاری اراضی کشاورزی میشد. برای تامین نیاز بخش صنعت، سالانه ۳ میلیارد متر مکعب آب مصرف میشود که سه چهارم از این مقدار سهم صنایع مستقر در باکو و سومقائیت است. در جمهوری آذربایجان در حال حاضر کمبود آب به شدت احساس میشود. رودخانه‌ها در تامین آب مورد نیاز برای مصرف روزانه مردم و بخش کشاورزی، نقش اساسی دارند. ذخایر سالانه آب رودخانه‌های جمهوری ۳۰/۹ میلیارد متر مکعب است که حدود ۱۰/۳ میلیارد متر مکعب آن را آبهای سطحی و ۳۰/۶ میلیارد متر مکعب آن را آبهای جای شده از کشورهای همسایه تشکیل میدهد.

پتانسیل انرژی آب رودخانه‌های جمهوری حدود ۳۷/۱ میلیارد کیلووات است. این مقدار انرژی، چهار برابر کمتر از پتانسیل برق آبی گرجستان و دو برابر بیشتر از پتانسیل انرژی آبی ارمنستان است. مساله آب در آذربایجان یکی از مسائل بسیار حاد جمهوری است. برای حل این مساله، تنظیم جریان آب رودها و برپایی سیستمهای آبیاری نوین ضروری به نظر می‌رسد به طوری که در جمهوری آذربایجان کلیه ذخایر آب (جاری، سطحی، زیرزمینی) در سالهای خشک و نیمه خشک مرطوب بین ۲۳ تا ۳۲ میلیارد متر مکعب در نوسان بوده است از این مقدار حداکثر میتوان ۱۰ میلیارد متر مکعب آب از طریق سدهای مخزنی تنظیم کرد.

به همین سبب در آینده تعداد سدهای مخزنی به ۷۵ سد افزایش خواهد یافت (در حال حاضر در آذربایجان ۳۴ سد وجود دارد).

برای مقابله با کمبود آب لازم است شبکه‌های آبیاری و تجهیزات فرسوده آن بهسازی و نوسازی شده و از هدر رفتن آب جلوگیری به عمل آید. تصفیه فاضلاب‌های صنعتی و شهری و استفاده مجدد از آنها در آبیاری اراضی کشاورزی، از دیگر موارد صرفه جویی در مصارف آب به شمار می‌رود. اصلاح شبکه‌های آبیاری و کانالهای آب با استفاده از امکانات بخش صنعت و ساختمان و نیز تاسیس دستگاههای آب شیرین کن برای استفاده از آب دریای خزر، برنامه‌هایی است که در صورت توان مالی دولت برای اجرای آن، می‌تواند نیازهای روز افزون آبی جمهوری را برطرف نماید.

■ آبهای داخلی

رودخانه ها، دریاچه ها، مخازن، آبهای زیرزمینی، یخچالها و مردابها، مجموعه آبهای داخلی را تشکیل میدهند. آبهای داخلی ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر دارد. علت آن نیز چرخه آب در طبیعت است.

در جمهوری آذربایجان شبکه متراکم رودها، قلمرو کشور را چون شبکه تار عنکبوتی پوشش داده است. در آذربایجان حدود ۸۴۰۰ رود وجود دارد. حدود ۸۵۰ رود بیش از ۵ کیلومتر طول دارد. ولی رودهایی که بیش از ۱۰۰ کیلومتر طول دارند جمعاً ۲۱ رودخانه است.

هر رودخانه با شعبات خود دارای حوضه آبریز است با نگاهی به نقشه رودهای آذربایجان معلوم میشود که کلیه شبکه های آبی جمهوری در «حوضه آبریز دریای خزر» قرار دارد. حوضه آبریز دریای خزر، برخلاف بسیاری از حوضه های آبریز دیگر، حوضه ای بسته است، یعنی اینکه این حوضه با هیچیک از اقیانوسهای جهان ارتباط ندارد.

جمهوری آذربایجان سرزمین رودهای کوچک است. رودخانه های آذربایجان در کوهستانها تشکیل میشود. این رودها، در دشتهای ارس و کر می پیوندد و یا مستقیماً به دریای خزر می ریزند. آب رودخانه ها، اساس ذخایر آب شیرین را تشکیل میدهند. متوسط جریان سالانه رودخانه های آذربایجان حدود ۳۰/۹ میلیون کیلومتر مکعب است. ولی حدود یک سوم آن، یعنی ۸ میلیون کیلومتر مکعب آن از داخل جمهوری و بقیه (۲۳ میلیون کیلومتر مکعب) از کشورهای همسایه تغذیه میشود. اکثر رودهایی که از کوههای قفقاز بزرگ و کوچک سرچشمه می گیرند، به حوضه آبریز کر یا شاخه راست آن، ارس تعلق دارند. قله بلند رشته کوههای قفقاز کوچک در بین حوضه های آبریز کر و ارس، آب پخشان را تشکیل میدهد. قله آب پخشان کوههای قفقاز اصلی، حوضه آبریز کر را بلاواسطه از رودهایی که به دریای خزر می ریزند، جدا میکند.

تراکم شبکه رودخانه های جمهوری آذربایجان بسیار متفاوت است. از تراکم شبکه رودها از کوههای مرتفع و کم ارتفاع به سوی پایکوهها و دشتهای، کاسته میشود. در ناحیه کوهستانی مرتفع قفقاز بزرگ و قفقاز کوچک (در مسیر علیای رودهای ترترچای، گنجه چای، قارقارچای، توریانچای، گوی چای و غیره) تراکم شبکه رودها در هر کیلومتر مربع بین ۰/۷ - ۰/۸ کیلومتر است، در حالی که در نواحی کوهستانی کم ارتفاع بین ۰/۴ - ۰/۶ کیلومتر است. در اراضی هموار و دشتهای، تراکم شبکه رودها بسیار اندک است (گاهی اوقات تا ۵٪ کیلومتر).

دره های رودخانه ای، نیمرخهای گسترده بین کوههای مرتفع و دشتهای را تغییر میدهد یکی از مهمترین علت های این امر، میزان مقدار آب رود، ترکیب لایه ها، مقاومت آن در برابر فرسایش، حرکات جدید تکنونیک و غیره است.

در نواحی کوهستانی، رودها در مسیر دامنه های صخره ای، دره های تنگ و عمیق جریان دارند. در نواحی هموار نیز دره های رودها گسترده و دامنه های آن کم شیب است.

در بستر رودهای قوسارچای، قودیالچای، قارقارچای، و لوله چای که از دامنه های شمال شرقی کوههای قفقاز بزرگ سرچشمه می گیرند، شکستگیهایی دیده میشود. این رودها پس از شستن و قطع کردن لایه های سنگی دوره های ژواراسیک و کرتاسه، دره های کانیونی به وجود می آرند. در رودهای کوهستانی تعداد زیادی آبشار تشکیل شده است. آبشار «موسوخ» در مسیر رود «دمیر آپاران» با زیبایی ویژه خود، با دیگر آبشارها متفاوت است. آبشارهای تند و زیبای رودهای ترترچای، کورموکچای، کاتاخچای و لوله چای انسان را افسون میکند.

رودهای آذربایجان را از نظر ویژگیهای مکان یابی جغرافیایی، میتوان به ۴ گروه عمده زیر تقسیم کرد.

۱. رودهای دامنه های شمال شرقی قفقاز بزرگ.

۲. رودهای ناحیه آبشوران - قوبوستان.

۳. رودهای حوضه کرد که خود به سه شاخه ساحل راست کر، ساحل چپ کر و حوضه ارس تقسیم میشوند.

۴. رودهایی که از کوههای تالش سرچشمه می گیرد.

به غیر از رودهای حوضه کر، رودهای متعلق به سایر حوضه های آبریز، بلاواسطه به دریای خزر می ریزند. ویژگیهای جریان رودهای آذربایجان، وابسته به شرایط ناهمواری، به شدت تغییر میکند. تنها به جهت تفاوت های بلندی، جریان رودها را میتوان به سه قسمت تقسیم کرد.

مسیر علیا- این مسیر نواحی مرتفع کوهها را در برمیگیرد. رودها از برفهای دائمی و یخچالها، چشمه ها و درپاره ای اوقات دریاچه های کوهستانی سرچشمه میگیرند. در این ناحیه رودها دارای شیب تند بوده، دره آن تنگ، دامنه ها صخره ای یکدست و سرعت جریان بسیار زیاد است. رودها توان تخریبی بسیاری را دارا هستند. مسیر میانی - در ناحیه مسیر میانی، دره های رودخانه ای خیلی پهن میشود و در نتیجه یکی شدن شاخه ها، آب رودخانه افزایش می یابد. مسیر انتهایی - در مسیر انتهایی، رودها به دشتهای منتهی میشوند. دره ها پهن شده و به جهت کاسته شدن شیب، سرعت جریان آب و نیروی حمل و نقل آبی نیز ضعیف میشود. در این ناحیه رودها موادی را که از مسیر علیا با خود آورده-اند، ته نشین میکنند.

■ خاکها:

در جمهوری آذربایجان حدود ۸۰۰ نوع خاک شناسایی شده است که در بین آنها، خاکهای حاصلخیز بسیاری وجود دارد. آذربایجان یکی از مناطق دارای کمبود منابع خاک در جهان است متوسط سرانه زمین کشاورزی در جهان ۰/۳ هکتار، در استرالیا ۳ هکتار، کانادا ۱/۸ هکتار و ایالات متحده ۰/۸ هکتار است. در حالی که این رقم برای آذربایجان فقط ۰/۲ هکتار است. افزایش جمعیت جمهوری آذربایجان، افزایش روز افزون نیاز بخش صنعت، ساختمان و حمل و نقل به زمین و اختصاص اراضی جدید برای تامین این نیازها، سبب ادامه کاهش هر چه بیشتر منابع اراضی کشاورزی میشود برای نمونه، در سال ۱۹۸۵ سرانه زمین نسبت به سال ۱۹۴۰ دو برابر سرانه زمین کشاورزی ۱/۵ برابر کمتر شده است. به همین سبب محافظت منابع خاک، جلوگیری از شور شدن و احیای اراضی باید به مساله مهم ملت و دولت آذربایجان تبدیل شود.

■ پوشش گیاهی:

منابع گیاهان طبیعی دارای اهمیتی اقتصادی است در آذربایجان از دشتهای پایین تر از سطح دریایی آزاد تا قله کوهها، قلمروهای متفاوتی از پوشش گیاهی وجود دارد. در نواحی مرکزی کر - ارس و دشتهای پایکوهی گیاهان شوره زار، برنجاسف کوهی و گیاهان زودگذر پراکنده شده است. این نوع پوشش گیاهی به عنوان مرتع برای چرای دام مورد استفاده قرار گرفته و در دامداری دارای اهمیت بسیار است. در دشتهای کوهی گیاهان گوناگون و چمنزارهای آلپی و نیمه آلپی، پوشش گیاهی ارزشمندی است که از منابع عمده تامین علوفه دامها به شمار می رود.

جنگلهای آذربایجان که ۱۱/۰ درصد از کل مساحت جمهوری را به خود اختصاص میدهد، عمدتاً در نقاط کوهستانی قرار دارد. این جنگلها در جلوگیری از فرسایش خاک و تغذیه منابع آب اهمیت بسیار دارند. جنگلها و بیشه های آذربایجان دارای درختان گوناگون از جمله میوه های وحشی است که تعدادی از آنها دارای ویژگیهای دارویی است. به همین سبب برداشت چوب و هیزم از جنگلها ممنوع شده است. برای تامین مواد اولیه صنایع چوبی، از چوب درختان بلوط و ممرز در نواحی ایمنیشلی، آق دره لاجین و لنکران، برداشت میشود.

گیاهان دارویی آذربایجان متنوع و دارای منابع غنی و ارزشمندی است. در منابع بیولوژیک آذربایجان شامل دریای خزر، رودهای ارس و کر، دریاچه سد مینگه چئویر، ذخایر ارزشمندی از ماهیان وجود دارد. از زهر مارهای موجود در نواحی خشک و بیابانی جمهوری در صنایع داروسازی استفاده به عمل می آید بزکوهی و کل کوهی از پستانداران قابل شکار جمهوری است که صدور پروانه شکار آن برای خارجیان، از منابع درآمد جمهوری است. زالوهای موجود در دریاچه ها و مردابهای جمهوری که در معالجه بیماریها استفاده می شود، دارای ارزش فراوان است. به منظور نگهداری عالم گیاهی و جانوری

جمهوری و انتقال آن به نسل آینده، تعداد زیادی «مناطق طبیعی حفاظت شده» در جمهوری ایجاد شده است.

■ جمهوری خودمختار نخجوان:

نخجوان در جنوب قفقاز در ترکیب جمهوری آذربایجان قرار دارد. در تاریخ ۹ فوریه سال ۱۹۲۴ تشکیل شده است. مساحت آن ۵۵۰۰ کیلومتر مربع است و از نظر اداری به ۵ ناحیه تقسیم می شود؛ دارای ۳ شهر و ۲ شهرک و ۲۱۵ روستاست. مرکز آن شهر قدیمی «نخجوان» است. جمهوری خودمختار نخجوان در جنوب شرقی فلات ماوراء قفقاز واقع شده است. از کل مساحت آن، حدود ۶۵ درصد در ارتفاع بیش از ۱۰۰۰ متری از سطح دریا واقع شده است. بیشتر قسمت‌های این جمهوری را درمرز بین ارمنستان سلسله کوه‌های «زنگه زور» و «دره له یزه» و شعبات آنها که به طرف رود ارس کشیده شده اند، دربر می گیرد.

بلندترین نقطه جمهوری قله «قاپچیق» به بلندی ۳۹۰۴ متر است. گردنه های مهم آن عبارتند «آی چونقال» به ارتفاع ۳۶۹۹ متر و «بی چنگ» به ارتفاع ۲۳۴۶ متر.

حدود یک سوم اراضی جمهوری را دشتهای شیب‌داری که در دره بین رشته کوهها به طور موازی کشیده شده اند دربرمی گیرد که به «دشتهای کناره ارس» معروفند. ارتفاع متوسط این دشتهای حدود ۸۰۰ متر است.

در اراضی جمهوری نخجوان منابع زیرزمینی ارزشمندی از قبیل مولیبدن، مس، جیوه، کبالت فسفریت، گوگرد و سنگهای تزئینی و ساختمانی وجود دارد. بیش از ۲۰۰ چشمه معدنی در نخجوان موجود است. اقلیم نخجوان به ۴ تیپ عمده تقسیم می شود. ۱- اقلیم خشک و نیمه بیابانی با تابستانهای خشک ۲- اقلیم خشک بیابانی که منطبق بر مناطق تا ارتفاع ۱۱۰۰ متری است ۳- اقلیم سرد با تابستانهای خشک در اراضی واقع در ارتفاع ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ متری ۴- اقلیم قاره ای. متوسط درجه حرارت در فصل زمستان در دشتهای بین ۴ تا ۶ درجه زیر صفر، در مناطق کوهستانی و بلند بین ۸ تا ۱۰ درجه زیر صفر و کمی پائین تر در تابستان بین ۲۸-۲۷ درجه تا ۱۲-۱۱ درجه سانتی گراد در نوسان است. حداقل مطلق درجه حرارت ۳۱- و حداکثر مطلق آن ۴۴ درجه سانتی گراد است.

میزان بارندگی سالانه در کناره های ارس ۳۰۰-۲۰۰ میلی متر و در مناطق کوهستانی بلند بین ۸۰۰-۵۰۰ میلی متر است. رودهای جمهوری در حوضه آبریز ارس (از شعبات حوضه آبریز دریای خزر) قرار دارد. بزرگترین رودهای جمهوری را ارس، آریچای، نخجوان، الینجه و گیلان تشکیل می دهد. دریاچه مهم آن «باتابات» و «قانی گول» نام دارد.

در مناطق کم ارتفاع اطراف ارس و کوههای کم ارتفاع، خاکهای زرد، زرد کم رنگ، زرد قهوه ای، شاه بلوطی و شاه بلوطی روشن پراکنده شده است. در مناطق کوهستانی در ارتفاعات بیش از ۲۴۰۰ متری، خاکهای قهوه ای - چمنی، قهوه ای - کوهستانی گسترده شده است. مساحتی از اراضی فرسایش یافته است و نیز کوهستانهای کم ارتفاع (بین ۶۰۰ تا ۱۲۰۰ متر) گیاهان بیابانی و نیمه بیابانی پراکنده شده است. در ارتفاعات ۱۸۰۰ تا ۲۴۰۰ متری بیشه زارهای کوچکی از درختان زالک، بلوط، افرا و ازگیل وجود دارد.

حیوانات جمهوری را بزکوهی، خرس قهوه ای، روباه، جوجه تیغی، سیاه گوش، گربه جنگلی، گراز و جوجه تیغی تشکیل می دهد. پرندگانی مانند پرستو، قو (خزری) کبک و میش مرغ در این جمهوری دیده می شوند. در اردو باد منطقه ای به عنوان پارک طبیعی در نظر گرفته شده است.

■ استان خودمختار قره باغ کوهستانی :

این استان در ترکیب دولت جمهوری آذربایجان قرار دارد و ۷ ژوئن سال ۱۹۲۳ تشکیل شده است. مساحت آن ۴۴۰۰ کیلومتر مربع است و از نظر اداری به ۵ ناحیه تقسیم می شود و دارای ۲ شهر، ۶ شهرک و ۲۰ آبادی است. مرکز آن شهر خانکندی (استپانکرت سابق) است.

استان قره باغ کوهستانی در جنوب شرقی کوههای قفقاز کوچک واقع شده است. در قسمت شمالی، کوههای «موروداغ» در قسمت های غربی و جنوبی، دامنه های شمالی رشته کوههای «قره باغ» و در قسمت های شمال شرقی و شمال، دشتهای هموار آن را احاطه کرده است. دامنه های شرقی رشته کوههای مزبور به طرف دشت مغان و قره باغ گسترده شده است. در اثر جریان رودخانه هایی که از این کوهها سرچشمه می گیرد، دره های عمیق و پرتگاههای صخره ای در این اراضی به وجود آمده است. قره باغ دارای معادن غنی و ارزشمندی است. در این معادن انواع فلزات، سنگهای مرمر، گچ، آهک و غیره وجود دارد. در این استان حدود بیش از ۱۲۰ چشمه آب معدنی وجود دارد.

مناطق کوهپایه ای، زمستانهای خشک و تابستانهای ملایم دارد و مناطق مرتفع و کوهستانی دارای اقلیمی سرد است. متوسط درجه حرارت در مناطق کوهپایه ای زمستان ۲ تا ۵/۰ درجه سانتی گراد و در مناطق بلند و کوهستانی ۴- تا ۳- درجه سانتی گراد و در خرداد ماه ۲۵ تا ۲۶ درجه و در بعضی نقاط ۱۴ تا ۱۵ درجه سانتی گراد است.

متوسط بارندگی سالانه استان قره باغ کوهستانی در مناطق کوهپایه ای و دشتهای بین ۴۰۰ تا ۵۵۰۰ میلی متر و در مناطق بلند و کوهستانی بین ۸۰۰ تا ۹۰۰ میلی متر است.

رودخانه های قره باغ را رود «ترتر»، «خاچین» و «قارقار» (از شاخه های کر) و «کوندلن چای» و «قوروجای» (از شاخه های ارس) تشکیل میشود که از آب باران و آبهای زیرزمینی تغذیه میشوند.

خاکهای این استان را خاکهای شاه بلوطی، خاکهای کوهستانی - جنگلی قهوه ای، خاکهای کوهستانی جنگلی خاکستری، خاکهای کوهستانی - استپی سیاه و دیگر انواع تشکیل میدهد . در مناطق هموار استان انواع گیاهان بیابانی و نیمه بیابانی و در مناطق کوهستانی جنگلهای پهن برگ مانند فندق، ممرز، بلوط و بیشه زارهای بوته ای وجود دارد. مساحت جنگلهای استان حدود یک سوم اراضی را در بر می گیرد. در ارتفاعات ۲۰۰۰ تا ۲۳۰۰ متری، مراتع آلپی و نیمه آلپی گسترده شده است. جانوران استان را بز کوهی، خرس قهوه-ای، گربه جنگلی، سیاه گوش، گرگ، جیران، روباه، خرگوش، سنجاب، دله و جوجه تیغی و پرندگان آن را کبک ، قرقاول ، کبوتر وحشی و تعدادی دیگر تشکیل میدهد. [۱]

[1] این مقاله از کتاب جغرافیای قفقاز دکتر بهرام امیر احمدیان؛ مورد استفاده قرار گرفته است.

برگرفته از: سایت موسسه فرهنگی آران